

Irena Orel

Čas v slovenskih pregovorih skozi čas

1 Uvod

Pregled paremij¹ oz. pravih pregovorov s sestavino časa v zgodovini slovenskega knjižnega jezika temelji na izboru iz različnih nabožnih, zlasti sveto-pisemskih, didaktičnih besedil, slovarjev, zbirk pregovorov v slovničnih dodatkih in publicistiki ter iz knjižne zbirke F. Kocbeka (1887).² Za pregovore, »najmanjši žanr slovstvene folklore« (Babič 2015: 48), je ugotovljeno, da zanje ni popolnoma zadovoljive formulacije (Mieder 2006: [17]). Mieder (1993: 7–9 po Babič 2015: 51) navaja nekatere njegove tipične besedilne lastnosti, znake pregovornosti, kot so kratkost in jedrnatost izraza, zaključena (relativno) stalna (eno)- ali dvostavčno-povedna struktura z metaforičnim, včasih tudi dobesednim pomenom, ki je splošno poznana, dodelan jezikovni izraz z vsaj enim stilnim sredstvom (npr. metaforo), generacijski prenos idr.³

2 Pregovori in reki s sestavino časa v starejših besedilih

2.1 Zapisi in zbirke paremij

Do 19. st. ni ohranjenih zbirk paremij v slovenskem jeziku, zapise pregovorov s sestavino časa pa spremljamo od začetka knjižnega jezika v 16. stoletju. Poslovenjene svetopisemske pregovore vsebujejo biblijski prevodi (zlasti Salomonovi v Pregovorih in Pridigarju), neposredno o času (sedanjost – prihodnost: ne se hvaliti/misliti na prihodnost): npr. J. Dalmatin 1584, Prg 27, 1:

NEhvali se jutrišnjiga dne: Sakaj ti nevejš kaj bi se moglu danas pèrgoditi (2003: Ne hvali se z jutrišnjim dnem, ker ne veš, kaj današnji prinaša. (> Ne hvali dneva pred večerom. (KŠ 1934: 128)); v novi zavezi: Mt 6,34: Trubar 1555: Satu ne skerbite fa ta iutrishni dan, fakai ta

-
- 1 Izraz navajam po Meterc (2014: 24), kjer argumentira njegovo rabo nasproti aktualnemu (paremiološka enota).
 - 2 Pregled ni popoln, izhaja iz opaženih podatkov in referenc v strokovni literaturi in lastnega poznavanja.
 - 3 Mieder (2006: 18) postavi že l. 1977 kot delovno definicijo razlago: »Pregovori so splošno znani, ustaljeni stavki, ki izražajo življenjsko pravilo ali modrost v zgoščeni, kratki obliki.«

*iu|ishni dan, bode fa tu fuie skerbil, One ie dofti, de vfag dan fuie Slu ima.; Dalmatin 1584: Satu nefkèrbite sa tu drugu jutru, sakaj jutrifhni dan bo sa tu svoje fkèrbil. Onu je sadofti, de vfaci dan svoje laftnu slu ima. (2003: Ne skrbite za jutri, kajti jutrišnji dan bo skrbel sam zase. Dovolj je dnevu njegovo zlo.)⁴
| |*

Prvič je v slovenskem jeziku zapisal rimano vremensko predvidevanje (*Na večer erdeče nebu/ pomeni, vreme bo lipu.*) in opredelitev letnih časov, kvater, enakonočja in solsticijev posredno z imeni svetnikov oz. cerkvenih praznikov Primož Trubar v *Ta Slovenski kolendar kir vselei terpi* v prevodu prvega dela (1557) in celote nove zaveze (1581).⁵ Med slovanskimi pregovori v samostojni zbirki *Paroimologia polyglottos* (1592, 1605) Hieronima Megiserja razen enega biblijskega slovenskih pregovorov ni.⁶ Zapisani so v Valvazorjevi *Slavi vojvodine Kranjske* (1689), vpeti v poučno-vzgojna baročna verska besedila (npr. Svetokriškega, Rogerija, Basarja, Kastelca, Paglovca, K. M. Attemsa, Glavarja idr.). Vprašanje izvora, ali so slovenski ali prevedeni, ostaja odprto.⁷

Načrtno zbiranje se je začelo v času preroda. V svoj rokopisni slovar *Dictionarium Germanico-Slavonicum* (1760) jih je veliko vključil I. A. Apostel, kapucin Bernard Mariborski (Jesenšek 2002: 345–9).⁸ Na Kranjskem je dal pobudo za zbiranje M. Pohlin, ki jih ima tudi v prevodu priročnika *Kmetam za*

4 Prim. Schulze 1987: 139: »190. matth. 6,34 Crastinus dies sollicitus erit sibi ipsi. Sufficit diei malitia sua.«

5 Pranostike (Meterc 2014: 33), tj. vremenska predvidevanja in kmetijska napotila, ki jih vsebujejo pratike od 18. st. dalje (npr. »Kratke Regulze na Sleidni Meřiz« v *Novi Crainski Pratici Na Lejtu*, M.DCC:XXXI, v Vodnikovih: *Veliki pratiki ali kalendru sa tu lejtu 1795* v prispevku *Od spoznanja tiga vremena, sa to lejto 1797* v koledarskem delu *Napis na ta mesec, v Mali pratiki sa leto 1803* Zapis na sledni mesec s ponatisom iz Velike pratike), v prispevku niso obravnavane.

6 Med Megiserjevimi paremijami, ki jih je objavil P. pl. Radič v *Kresu* l. 1882, je pod slavonisch ok. 20 pregovorov, za katere Levstik (*Levstikovi zbrani spisi* V, 1894, Kritike in polemike, 2. del: 254–257) ugotavlja, da so razen prvega iz lista sv. Pavla Rimljanom vsi hrvaški, v zasebnem pismu mu je hrvaško-čakavski izvor potrdil tudi M. Valjavec (*Levstik* 1894: 257). Prim. še Stanonik 2009: 37, Babič 2015: 76. Kot slovenske jih obravnava Smolik (SR, Trubarjeva številka, 2008–4/2009–1, 56/57, 397–403). Med njimi pravih časovnih ni, čas je slovnično izražen le pri Pes (LIII. Pogum in vztrajnost v nesreči: *Ne zna pas plavati, dokle mu nig puna rith vode* 'Pes ne zna plavati, dokler nima polne riti vode' (Smolik 2008–9: 399). Pri LXVI. Lovstvo in psi: *Chi zapsi leshe rad sbuhami stajje* 'kdor s psi rad leže, z bolhami vstane', ki ga pozna Levstik pri Vuku in v slovenščini (*Kdor gre s päsòm léc, z bolhami vstane*), je izraženo časovno sosledje *leči – vstati*.

7 Prim Stanonik 2009: 61–4, med njimi so tudi časovni.

8 F. Ilešič 1939, P. Bernard Mariborčan, slovenski pisatelj 18. stoletja, ČZN, 39–97 (po M. Jesenšek 1999: 361). Med navedenimi pregovori, ki so manj znani ali variantni, so tudi časovni: npr. *sam sebe prejđ vijšhat, potem druge governati* (regend, 260), *pozhařsnu tudi deležh pridemo* (langsam, 179) (Jesenšek: 1999: 347).

potrebo inu pomoč (1789), zbiral pa J. Mihelič,⁹ a njegova zbirka ni ohranjena (zanjo se je zanimal Kopitar in Zois na željo Dobrovskega, a je niso našli), pregovorom pa je posvetil odo v 1. zvezku Pisanic (1779) z naslovom »Mila pesem, katiro je k hvali teh pregovorov pejl«. ¹⁰ Tudi O. Gutsman je v slovnici *Windische Sprachlehre* (1777) in slovarju *Deutsch-windisches Wörterbuch* (1789) navedel ok. 150 pregovorov. ¹¹ Po Grafenauerju se od 150 pregovorov 20 dobesedno ponovi v Kocbekovi in Šašljevi zbirki, ok. 60 jih ima tam mlajšo inačico, tudi ostali, ki jih tam ni (80), »pričajo skoraj brez izjeme misel, jezik in slog, da so pravo narodno blago« (Grafenauer 1935: 16), nekaj jih kaže Jambrešičev vpliv, nekateri pa so pridigarska improvizacija.

V 19. st. je slovenske pregovore začel zbirati na Kopitarjevo pobudo¹² in ob poznavanju Pohlinovega podatka od l. 1810 J. Zupan in jih objavil l. 1832 v dodatku *Ilirskega lista*¹³ pod naslovom *500 slovenskih pregovorov*.¹⁴ Zbirke so dodane učbenikom:

-
- 9 F. Kidrič (SBL) omenja, da je začel prvi zbirati slovenske pregovore pred spomladjo l. 1775 in da je njegova zbirka pregovorov obsegala l. 1779 po njegovi izjavi prispevke »gorenijske, dolenske, iz ptuje dežele«. Pohlin je imel stike z župnikom v Radečah do l. 1788 in je v *Bibliotheci Carnioliae* (266) navedel, »da ima pri sebi krajnske pregovore (Adagia Carniolica). Rokopis in 4° je precej obsežen. Ako bi jih v urejeni in sistematski izdaji objavil, bi izkazal kranjski literaturi nemajhno dobroto«. (Pohlin 2003: 516). O tem prim. še Stanonik 2009: 114.
- 10 »Tako slavo si slufhe tud' ta, katir' je ta perve / Toku govorit' fahzel, inu pregovor fasjal. /.../ Ene sem v' verthe vtergal, po druge lefl na hribez, / na gorenskem so te, te na dolenskem domá.«
- 11 Zbral jih je I. Grafenauer 1935, obravnavata jih tudi Kržišnik 1997 in Eismann 2013.
- 12 M. Stanonik (2009: 112) navaja tudi stilogeno vlogo pregovorov, ki jih vpletajo v besedilo Linhart, Kopitar in Vodnik ter prevod čeških pregovorov v Jarnikovem učbeniku *Zber lepih ukov* (1814).
- 13 Po Kocbeku (1887: 95) »Beilage zum Illyr. Blatte Nr. 11. d. 17. März 1832«. Dva rokopisa abecedno razvrščenih oštevilčenih pregovorov hrani Narodni muzej pod signaturo K 5566 in 5567, en rokopis omenja tudi Kocbek, ki je iz njega izpisal še neobjavljene pregovore. Delni ponatis prinašajo *Novice* v rubriki Slovenski pregovori (1848–9).
- 14 Za to obdobje je izpričan načrten topografski, statistični, gospodarski in etnografski popis Štajerske z odgovori na vprašalnice številnih, pretežno nemških, poročevalcev med leti 1812–40, ki ga je načrtoval nadvojvoda Janez Avstrijski (Kretzenbacher 1952: 160). Zbrani so na vprašanje, kateri idiomi, stalne zveze, pregovori so opaženi med ljudstvom v fari (tam: 162): iz Göthove zbirke so najstarejši odgovori oskrbnika Alojza Puerkherja gosposčine Rajhenburg (Brestanice) iz 21. 11. 1810 z navedbo pregovorov v deželnem jeziku, dobesednega prevoda in splošnega pojasnila, iz Ponikve (Ponigl), Nazarij in Podsrede (Hörberg) pri Brestanici (l. 1821). Časovno neuresničljivost 'nikoli' vsebujejo npr.: *To je glich toku koker peth krau sa eden grosch*. (To je prav tako, kakor pet krav za en groš) 'nekaj nemogočega zahtevati'; *Pozna presiza nekol urozhega dreka ne dobi* 'Kdor hoče kaj doseči, se ne sme obotavljati, ker zaželenega ne bo nikoli dosegel ali le v slabem stanju'; *Useti passio taza na miso, keder pod misa schlich* 'Trmastega, neumnega, neizobraženega človeka ni mogoče naučiti česa boljšega ali prepričati' (tam: 164). Med pregovori iz Podsrede je različica danes splošnega *Najprej štalca, potem pa kravca: Skerbi popred sa hlev kakor sa kravo* 'Kdor misli na poroko, mora prej misliti na streho in preskrbo družine kot za nevesto' (tam: 166).

Nemško-slovenske branja J. N. Primca (1813), *Blaže in Nežica v nedeljski šoli* A. M. Slomška (1842, 1848, 1857), *Kurzer leichtfasslicher Unterricht in der Slovenischen Sprache* A. Janežiča (1849), *Praktisches Lehrbuch der Slovenischen Sprache für den Selbstunterricht* K. Pečnika (1890, 1899),¹⁵ slovnica: *Lehrbuch der windischen Sprache* (1824) P. Dajnka, *Lehrgebäude der Slowenischen Sprache in Königreiche Illyrien und in den benachbarten Provinzen* (1825) F. Metelka,¹⁶ *Kratka slovenska slovnica za pervence* (1847) Jožefa Muršca, *Pravila kako izobraževati ilirsko narečje i u obće slavenski jezik* Matije Majarja (1848) idr. Pregovore vsebujejo tudi slovarji: *Nemško-slovenski in slovensko-nemški ročni besednik* (1833) A. Murka, ki vsebuje že pri Gutsmanu, Primcu, Dajniku, Zupanu zapisane pregovore in tudi nove,¹⁷ Cigaletov *Deutsch-slovenischen Wörterbuch* (1860) in Pleteršnikov *Slovensko-nemški slovar* (1894–5)¹⁸ idr.

Iz tega časa je tudi prva knjižna zbirka *Pregovori, prilike in reki* F. Kocbeka (1887), ki navaja tudi zbiralce pregovorov in njihove objave v 2. polovici 19. st., med njimi so J. Bilc (iz notranjske Bistriške doline), F. Erjavec, J. Freuensfeld, L. Gorenjec, A. Krempl (štajerski),¹⁹ V. Kurnik, F. Metelko, M. Majar, M. Pleteršnik, J. Sket (1885), J. Skuhala, B. Sušnik, P. J. Škrljev (notranjski pregovori), V. Urbas, J. S. Vraz, J. Železnikar, J. Žnidaršič, večja zbirka pa ni izšla, čeprav sta jo nameravala izdati V. Kurnik in V. Urbas (Kocbek 1887: [93]–95). Natančen seznam zbiralcev pregovorov v času realizma podaja M. Stanonik po J. Marnu (2009: 92, 250), ki poleg navedenih omenja A. M. Slomška, J. Trdino, J. Barleta, F. A. Breckerfelda, M. Ravnikarja-Poženčana, G. Križnika, J. Volčiča in zasnovo večjezične zbirke v 7 jezikih, ki bi jo sestavil J. Vuk (2009: 243, Babič 2015: 79).

15 Za podatek se zahvaljujem H. Pfandlu (prim. njegov prispevek v tej monografiji).

16 Metelko je načrtno zbiral pregovore, saj se v njegovi zapuščini nahaja 208 oštevilčenih *Kranjskih pregovorov* (Stanonik 2009: 115). Tu niso zajeti.

17 Med njimi je nekaj časovnih: npr. *Dnes človek živi, jutri perhni* (Perhnen, 326); *Kdor globoko pluži, bo dolgo vel; Kdor kratko pluži, bo kratko žel* = *Kdor zgodej seja, zgodej žanje* (poleg *skopo, redko, obilno*) idr.; *Dokler prosi, zlata usta nosi, kedar vrača, herbet obrača* → Muršec, Kocbek; *Kratka sprava je boljši, kakor dolga pravda* → Slomšek (Boljši (je) ...), Muršec, Kocbek (Boljša ...); *Kadar/kader žalost do verha perkipi, se veselje že glasi* (Perkipeti, 328, Verh, 700) → Kocbek; *Kdor kruha strada, se smeha hitro naveliča* (Strad, 563); *Ne neha beračiti, komur se palica v rokah ogreje* (Nehanje, 232–3) → Kocbek (pregovori so navedeni po Kržišnik 1999: 318).

18 Prim. Ulčnik, Natalija, 2014: Slovensko paremiološko in frazeološko gradivo v temeljnih dvojezičnih slovarjih 19. stoletja – v Cigaletovem nemško-slovenskem (1860) in Pleteršnikovem slovensko-nemškem slovarju (1894/1895), *Frazeologija nemškega jezika z vidikov kontrastivnega in uporabnega jezikoslovja*, Maribor, 282–319.

19 V *Kmetijskih in rokodelskih novicah* so od l. 1844 dalje objavljali tudi pregovore iz zlasti obrobni slovenskih pokrajin: npr. Prisolvice štajerskih Slovincov (A. Krempl), Viničke prislovice (J. Tomšič), Prisolvice in reki iz Istre (nabral J. Volčič), Narodne prislovice (nabral v bistrški dolini J. Bilc), Kmetovski pregovori za mesece itd.

3 Primerjava časovnih pregovorov skozi čas

Pregovori bodo obravnavani glede na frazeološki pomen in pomen izražene vsebine ter delno primerjani glede na njihovo kontinuiteto v zbirkah, tradiciionalnost, variantnost in spremembe, večpomenskost, sopomenskost, protipomenskost idr.

3.1 Oblikovno izražanje časa

Pojem čas in časovne enote, okoliščine, količino, dolžino časa (trajanje, nepretrganost, ponavljavnost, kratnost, pogostost, človeška obdobja, oblikovno (ne)preneseno izražajo vse besedne vrste razen medmetov, časovni in nekateri drugi podredni stavki, pa tudi metaforični pomen dela ali celotne reference, zaporedje v času izraženih dejanj in stanj, skladijsko oblikovanih v enostavnih (ne)glagolskih, dvostavnih (redko večstavnih) priredno in podredno zloženih paremijah. Čas izražajo:

- samostalniki, ki poimenujejo (pogosto tudi protipomensko komplementarno, tudi posebjeno):
 - časovne enote: npr. *čas, ura, dan, noč, mesec, leto, vek*, imena dni v tednu, mesecev, letni časi ...
 - datumi, določeni s (katoliškimi) prazniki, godom svetnikov (posebjeno): *božič, kres; Vincenc, Jurij, Matija, Katarina/Katreja* ...
 - poimenovanja ljudi/živali po starosti, sorodstvenih odnosih: *dete, otrok, mladenič, starjak, dedej, baba; sin, hči – oče, mati, starši* ...
 - stanje in prenehanje stanja živega bitja: *življenje – smrt* ...
 - besedotvorno izražena razlika v starosti v lastnem imenu: *Janezek – Janez* ...
 - izpeljanke iz tovrstnih pridevnikov: življenjske dobe: *starost, mladost; novine – starine* ...
 - v metaforičnem pomenu: *drevo/jablan(a) – sad/jabolko, mačka – miši, orlič – orel, krava, luč – ključ, toča* ...;
- pridevniki:
 - starost: *star/dorasel – mlad/nov, majhen – velik* ...
 - časovna razmerja: *ran/zgoden – kasen/pozen, hiter – počasen, krajši – daljši; gost – redek, zamujen* ...;
- zaimki:
 - vprašalni prislovni: *keda/kdaj*, osebni (*ti – oče*), svojilni (*sin moj*), celostni, nikalni + sam. s časovnim pomenom: *vsak, cel/ves, noben* ...;

- glagolske časovne oblike, glagolski vid in vrste glagolskega dejanja:
 - glagoli gibanja, trajanja, stanja, časovne opredelitve idr.: *teči, hiteti, vrniti, iti, hoditi, bežati, ujeti/(u)loviti, terpeti* 'trajati', *miniti, ohraniti; zamuditi, odlašati, odlagati* ...
 - nedovršnost/ponavljavnost, začetna, končna dovršnost: *obračati – obrniti, oditi – priti, priti – preiti, smolo zberati – osmoliti se* ...
 - zaporedje dejanj, stanj, protipomensko (podstavno, predponsko) komplementarni glagoli: *spati – vstati, dobiti/imeti – zgubiti, živeti – umreti, prihajati – odhajati* ...
 - vzročno-posledično razmerje: *delati – jesti, dati – prejeti*, preneseno: *sejati – žeti, postlati – ležati* ...;
- prislovi: časovne okoliščine (tudi nasprotna komplementarnost sestavin):
 - določitev časa: *danes/včeraj – jutri, zjutraj, zvečer, davi – drevi, poleti, pozimi* ...
 - nepretrganost: *večno, vekomaj vselej* ...
 - količina, dolžina, trajanje, hitrost časa: *enkrat, večkrat, velikokrat, redko, (po)gosto, včasi(h), malokdaj, kratko – dolgo, (nar)dalje; hitro, naglo, urno, počasi* ...
 - neuresničenje, zanikanje časa: *nikoli, nikdar* ...
 - pred- in zadobnost: *zguda, rano, pred/prej – (pre)pozno* ...;
- predlogi v samostalniških predložnih zvezah (okoliščinskih določilih):
 - *od, do, za + sam. v rod.:* *od davi do drevi* ...
 - *pred, čez, na, za + sam. v tož.:* *na pusta, na Vincenca, čez malo* ...
 - *o, po + sam. v mest.:* *po vojski, o kresi* ...
 - *pred/med + sam. v or.:* *pred smrtjo* ...;
- vezniki:
 - časovni podredni stavki s *kadar/kader/kegar, dokler, ko* (v 19. st.),
 - drugi podredni stavki s potencialnim časovnim pomenom in možno varianto s časovnim odvisnikom: osebikov (*kdor, kateri*), pogojni odvisnik (*ako, če, ko bi*) ...;
- členki s časovnim pomenom: *skoraj – komaj, kmalu, že, še* ...;
- preneseni pomen dela ali celotne vsebine: (*bogat*) *kadar pes rogat; Kar mačka rodi, radu miši lovi; Kar seješ, bodeš žel.*

Skladenjsko so navadno strnjeni v enostavno poved:²⁰

20 Okrajšave za avtorje zbirk: D = Dajnko 1824, G = Gutsman, K = Kocbek 1887, KR = Krempl, KŠ = Kocbek-Šašelj 1834, MA = Majar 1848, ME = Metelko 1825, MURKO 1833, MURŠ 1847, PL = Pleteršnik 1894–5, PR = Primic 1813, PA = Pavlica 1960, SL = Slomšek 1842, Urbas = U 1869–70, Z = Zupan 1832. V oklepaju so navedene kontinuiteta, variantnost in stilotvorne prvine.

- redko neglagolski stavki (razen skrajšanih z izpustom predvidljivega povedja): Z 268. *Od davi do drevi* ‘od jutra do večera, vedno’ (= K 1887: 50); glagolska enostavčna poved: minimalni dvobesedni: rek, nepreneseno (levi delovalnik + povedek): G *Vse mine* (Alles geht vorbei), v KŠ (1934: 201) je priredno razširjen s predhodno sestavino: *Vse pride, vse mine*;
- povedkovo levo- in desnodelovalniška: G *On ne bo k' sodnemu dnu (dnevu) trobiu* ‘ne bo večno živel’ (= PR, ME, KŠ); *Tudi mladenč starjake sodi* (Mancher Jüngling ist gescheider als in Alter) ‘marsikateri mladenič je pametnejši kot starejši’; SL *Vsaka noč ima svojo moč*;
- levi delovalnik + povedkovo določilo (izpust vezi): G *Mladost je norust* (Jugend ist selten gescheid) (= PR, ME, U, K z izpustom vezi, MURŠ z dodanim protivnim priredjem *starost pa žalost*;
- po izpustu vezi v povedkovem določilu: G *Gosta služba, riedka suknja*; K *Starost nemarnost/slabost*; *Star dvakrat otrok* (64) (paralelizem členov, protipomenki z dvojnimi pomenom: gost – redek, preneseno: veliko služb – malo denarja),
- priredno s ponovitvijo časovnega določila: K *Stara petica, stara resnica*; *Star prijatelj, staro vino* (64) – izpust vezi ali primerjalnega določila (*je kot*); *Vsako čudo za tri dni* (74);
- z dodanim primerjalnim členom, brez kontinuitete: G *Štimanejši so novine kot starine* ‘bolj cenjene so nove stvari kot pa stare’; SL *Boljši počasi prav ko prehitra zmota* (XXIII, 117/8);
- s časovnim prislovnim določilom: G *Vse mačke so ponoči černe*.

Zložena poved: prevladuje dvostavčna:

- priredna (zaporedje dejanj, stanj): protivno (brez veznika ali z njim): G *Dedeji sredico mudlajo, otroci skorjo grudijo* (Schmolle is für Alte, Rinde für Junge); G *Smert te stare s' koso pokosi, te mlade se samoistram vstrelji* (= PR (s samojstrino)), K brez določila sredstva: *Smrt stare pokosi, mlade postrelji* (62); G *On bi rad leteu, ampak še perje ni zredil* ‘je premlad za neko dejanje’; z enostavnim nadaljevanjem: G *Že perje redi* (Er bekömmmt schon Flügel, fängt an sich zu erheben) (= PR);
- podredna: časovni odvisniki z enakim/različnim levim delovalnikom in z enakim/različnim desnim delovalnikom, s splošnim zaporedjem (časovni) odvisnik – glavni stavek: G *Kader naibol jigra teče, njei obernit imaš pleče* (= PR, D ([...] sreča [...]), SL [...] kaže, ti stokrat se najraj zlaže; KŠ); G *Struge ne pijem, kader kai drugega imam*; G *On se bo še prej stegnil, kaker pride sodni dan* (PR: *Se bo pred stegnil, preden pride*

sodni dan) – enostavčna različica: G: *On ne bo k' sodnemu dnu* (dnevu) *trobiu* (= ME, KR, PL po ME); G *Tečas ga je paseu, da ga je spaseu* 'toliko časa skrbeti za koga, da ga ujameš'; G *Prei je, bulši je* (Je eher, desto besser); MURKO: *tako dolgo ga je pasel, da ga je spasel/dokler ga ni spasel* (Obacht, 523); MA *Dokler ima medved še gnjilih hrušek, se ne boji lakote*;

- predmetni odvisnik: G *Človek kaže v' mladusti, kai oče biti v' starusti* (Man verbleibt, wie man sich in der Jugend zeigt) (= PR, MURKO, K, KŠ);
- osebkov odvisnik: *Zguda počne žgati, kar kopriva oče ostati* (= PR, K: *Zgodaj začne žgati, kar kopriva ima ostati*;²¹ D: *Znaj, da mlado začne žgati, / Kaj kopriva če postati* (343); – enostavčna varianta: G *Kropliva tudi mladica žje*; G *Kar sviet ima zdai pokritu, bo črez malu vsem očitu*; *Kar svet ima zdaj pokrito, bode enkrat vsim očito*. (81) (= MURKO), K: PR *Kar svet ima zdaj skrito, bo enkrat vsem odkrito*; *česar ne storiš, to se ne zve*; KŠ: [...] *vse odkrito/bo kdaj vsem očito* 'nič se ne da skriti' – sprememba delovalnika (komu, Č+ > kaj, Č-); G *Kiri enobart pade v' nagu, tešku pride keda k' blagu* (revščina – bogastvo);
- pogojni odvisnik z neuresničljivim pogojem: G *Če bi ludi ne vmerli, se kojni ne derli, bi sviet daunu poderli*; K *Ako [...]*; Z: 180. *Ko bi rajnce ne bila umerla, she sdaj bi shivela* – zanikani pogoj s samoumevnim nasprotnim povedkom; Z: 193. *Kratka vezherja, dolgo shivljenje* – potencialni pogoj z izpustom povedka; 65. *Dolga ljubetin, gotova bolesin* – trajanje, nasprotje, nepreneseno (= MA), + MA *Dolga bolezen gotova smert* (Če [...]);
- večstavčne povedi: tri-, štiristavčna, npr. s po dvema enakima zgradbama, npr. ko izraža dvojje nasprotujočih si stanj in lastnosti: G *Kader hudič je biu boun, je biu brumnosti ves poun; kumei je on zdrau postau, je kak' prei hudič ostal* 'nepopoljšljivost' (rime, paralelizem členov, protipomenskost); MA *Dokler je drevo mlado, ga lahko pripogneš, kamor hočeš*.

Prevladuje povedni naklon, redko vprašalni kot retorična trditev z nikalnim pomenom (isti levi in desni delovalnik): *Keda vrana vrano piple?* PR *Kdaj [...]*; ME, K *Kdaj [...] vrani oči izkl(j)uje?*; K *Kdaj je vrba grozdje rodila*, KŠ še z zanikano pripovedno različico: *Vrana vrani ne izkljuje oči*. Nasveti so izraženi tudi v velelnem naklonu (prim. pod 3.2.1 *Hiti počasi!*,²² izjemoma je tudi vzklična poved (K »Skoro« *ni nikoli zajca ujel; »komaj« ga pa je!* (61).

21 Pomensko se ujema s pregovorom: *Človek kaže v mladosti, kaj hoče biti v starosti*.

22 Mieder (2006: 21) navaja, da so bili antični in biblijski pregovori prevzeti iz latinščine v srednjem veku v narodne jezike, med njimi tudi ta.

3.2 Pomen časovnih paremij

3.2.1 Pomen izražene vsebine

Pregovori lahko izražajo splošno veljavno resnico, dejstvo, predpostavko s časovnimi sestavinami brez pomenskega prenosa: npr. *Kaj je človek bil, da se uganiti; kaj bo, s časom razjasniti* (K 1887: 22); *Kadar se je in pije, tedaj je dosti prijatelj* (tam: 21), *Kadar denar poide, pamet pride* (tam: 21), *Kakršen oče, takšen sin* (tam: 22) in *Kakor oče, tako sin* (tam: 23).

Pregovorov o času (npr. tip *Čas je/ [...]* kot vrednoti, moči, teži, nepovratnosti ipd.) v starejših virih ni bilo, pojavijo se v 19. st. npr. pri Jarniku, Majarju, Kocbeku. Jarnik je prevedel zbirko stotih čeških pregovorov, med njimi tudi nam poznanih:²³ 14. *Zhaf vřemu pride* (1814: 102), 78. *Po smerti zhafa ne bode* (tam: 104). Majar ima bogato zbirko izrekov in pregovorov (1848: 101–129), prirejenih v »ilirščini«: *Vse svojim vremenom* 'vse ob svojem času' (z elipso); neustavljivost: *Vreme nikogar ne čaka*; teža, sila: *Vreme nosi svoje breme*; bolečina – zdravilna moč: *Vreme rani al' i leči* (K *Čas je najboljši zdravnik/ozdravi bolečine*, KŠ še *Čas leči rane/zaceli vse rane; Časa moč vse premore*); mati – mačeha: *Vreme je drugda mati, a drugda mačeha*. Kocbek (1887: 8) doda še pomene vrednosti (*denar, zlato*), moči, nepremagljivosti, izražene z glagolskim frazemom *ugnati v kozji rog* (*Čas vse v kozji rog užene*), z dejanji s področja poljedelstva (*Čas vse dozori; Čas vse podôrje; Čas vse zgrudi; Času pustimo čas, da pride mož s strdjo*).

Upovedena časovnost v celoti nastopa redko: npr. *G Vura je nesrečna bila, ker je mati me rodila* (Ich bin im Unstern geboren) (Unstern, 360) – po Grafenauerju je to Gutsmanov verz (1935: 27); Z: 96. *Hiti po zhafi!*; K: *Hiti počasi* (1887: 18) – z oksimoronom izraža nesmiselnost hitenja (Ne hiti!); *Ura enkrat zamujena ne pride nobena; Urica se ne da ujeti* (tam: 70); Z 388. *Skoro ni nikolj sajza vjel* – posebnost je enostavčna oblika namesto današnje priredne dvostavčne, kjer je neuresničenje dejanja, izraženo s posamostaljenim členkom *skoro/skoraj* (težavno uresničenje pa s *komaj*), upovedeno z nikalnim časovnim prislovom.²⁴

23 80. *Pride zhaf, de te vprafha sima, kaj fi dělal v-léti* (tam: 105), 100. *Kar mladi ne vejo, jim stari povejo* (tam: 106).

24 K = Bojc: 2. Živali: »Skoro« ni nikoli zajca ujel, »komaj« ga pa je (1980: 121); SSKJ: *skoraj še nikoli ni zajca ujel, komaj ga pa je*.

Časovna razmerja so v pregovor vključena kot dodane časovne okoliščine (izražene s časovnimi oblikami ali stavki), pregovori pa zajemajo pojmovni svet s področja:²⁵

- človeka: *človek, pijanec, igre, tovarišija, otroci, starši, govedar – ovčar [...]: npr. Človek ni človek, dokler ga žena ne krsti (Z);*
- delov telesa: *kri, kost, koža, usta, noga [...], npr.: Ker zamudi, naj jej kosti;*
- živalstva: *krava, vrabelj, vrana, pes, mačka, medved, kukovica, ptič, kos, gos [...], npr.: Kadar krave bezlajo, še keba (Z); Bolji danes kos, kakor jutri gos (Z);*
- rastlinstva: *jabolko – drevo, cvet, sadje, kopriva, slama [...]: Kdor dolgo leži, se ga slama drži (Z);*
- stanj, čustev: *žalost, sreča, smola, skrb, ljubezen – bolezen, radost, norost [...];*
- dejanj: *priti, pasti, tepsti, sejati/plužiti – žeti/veti, postlati – ležati, obračati – obrniti [...];*
- dejavnosti: *igra, delo, služba [...], npr.: Po delu plačilo.*
- stanje in prenehanje stanja živega bitja: *življenje – smrt [...], npr. Kakoršno življenje, taka smert. (ME); Kratka večerja, dolgo življenje (Z);*
- naravni pojavi: *toplo, mraz, zima, sneg, dež [...]: Zima bo barala, kai smo po letu delali. (G); Rani (zгода) dež, pa stare babe ples. (Krempl);*
- predmeti: *suknja, palica, luč, ključ, kopje [...], npr. Po vojski kopje v trnje (Z); On nosi glavo na raglici (D raglica ‘palica’).*

Časovno neuresničenje dejanja/stanja poleg neposredne rabe nikalnih prislovov in vprašalne povedi (prim. 3.1 *Kdaj vrana vrani [...]*) izražajo različne pomensko nekoherentne propozicije in šaljivo enakopisno reklo (*ob svetem Nikoli* (časovni prislov *nikoli – ob svetem Nikoli* (Nikola, Miklavž) (= ME, MURKO idr.), kjer je izrabljena homonimija prislova in svetniškega lastnega imena v mestniku): v podrednem stavku je izražen nemožen pogoj za uredničitev dejanja: *To se bo zgodilo, kadar bo v petek nedela* (ME, MURKO idr.) ‘to se ne bo zgodilo nikoli’; *Bo plačal, kaker/kader vrabel prosu* (G, MURKO);²⁶ *bo plačau na šentjurov kup; On bode bogat kakor pes rogat* (G idr., K [...]) *kadar [...]*).

25 Primeri so navedeni že pri skladenjski obravnavi pod 3.1 in nekateri v opombi 17.

26 Kržišnik (1999: 344, op. 16) ugotavlja, da je načinovno določilo namesto časovnega pri Gutsmanu napaka, a je v tem pomenu možna obojna motivacija.

3.2.2 Frazeološki pomen – preneseni, metaforični pomen

Izražena vsebina, ki jo upoveduje pregovor, se razlikuje od dejanske reference, globinski pomen (smisel) je enak. Pogosto je misel izražena z drugačno predmetnostjo, povezano z naravo (živalsko, rastlinsko, poljedelsko, vremensko idr.), družbenimi danostmi in prihaja do pomenskega prenosa celotne izjave ali le enega dela, s stilnimi sredstvi (npr. personifikacijo, metaforo, metonimijo, sinekdocho, besedno igro): npr. K *Kadar psa ubiješ, zavleci ga za plot* (21), *Jeden cvet ne naredi pomladi* (20). Posredno izražena časovnost brez leksikalno ali slovnično izraženega časa je prepoznavna iz celotnega sobesedila po razvezavi prenese-nega pomena v živalski ali rastlinski metaforiki. Naslednji zglede ponazarja tudi variantnost in spremembe v času, so- in blizupomenskost sestavin pregovorov:

G: *En pianc se preberne, kadar se prekucni.*

PR: *Pijanec se preberne, kadar se prekuzne.*

MURŠ: *Pijanec se preoberne, kedar se zverne.*

PL: *pijanec se izpreobrne, kadar se v jamo izvrne*, Npreg. (izvrniti, izpreobrnti); *pijanec se preobrne, kadar se v jamo zvrne*, = ein Trunkenbold bessert sich nie, Npreg.-M. (pijanec).

K: *Pijanec se preobrne kadar se prekucne/kadar se v jamo zvrne* (53); *Janezek se ne preobrne, dokler se v jamo ne zvrne* (20), = Narodne prislovice. Nabral v bistriški okolici J. Bilc (24.10.1857). Kmetijske in rokodelske novice, 15/85.

KŠ: *Pijanec se spreobrne, kadar se prekucne/ kadar se v jamo zvrne* (= PA).

SSKJ: preg. *pijanec se spreobrne, ko se v jamo zvrne* 'kdor je vdan pijači, se tega do smrti ne more znebiti'.²⁷

V konkretnem pomenu časovno podredje (blizu pogojnemu) razlaga objektivno dejstvo, trditev, pomen glagola *pre(o)brniti*, sopomenskost povedja: (*s*) *pre(o)brniti se - prekucniti se, zvrniti se* (+ prostorsko določilo). Frazeološki pomen je izražen z večpomenskostjo povedja: (*s*)*pre(o)brniti se: prevrniti se* → *poboljšati se, spremeniti se; zvrniti se (v jamo)* → *v grob*, preneseno 'umreti', in izraža splošno resnico: Človek se (nikoli) ne spremeni (do smrti).

Podobno je tudi v splošno znanem pregovoru *Jabolko ne pade daleč od drevesa* s so-, pod- in nadpomensko različico ter prirednim dodatkom upovedena resnica o podobnosti otrok s starši (SSKJ 'otrok je tak kot starši'). Frazeološki pomen je časovno izražen z rastlinsko simboliko: jabolko = plod, sad → otrok, drevo/jablan(a)/deblo = roditelj → starši. Prostorska bližina (*ne daleč od*) se prenese na primerjavo skupnih lastnosti.

²⁷ Razlaga v SSKJ dopušča le prenos pomena jama 'grob', medtem ko Kocbekova različica potrjuje popoln pomenski prenos.

Jarnik 1814: 103 (po češčini): 30. *Jabelko ne rado dalezh od jablana pade.*

MURŠ *Jabelko ne pade daleč od jablana (drevesa).*

MA *Jabelko ne pade daleč od jablane.*

K *Jabolko ne pade daleč od debla (drevesa, jablane).*

KŠ *Jabolko ne pade daleč od debla, le potoči se.*

Variante nastajajo z delno preobrazbo pregovorov ali z uporabo sopomenskih jezikovnih prvin ali z drugače izraženo enako-/blizupomensko metaforično vsebino: npr. G Kar *mačka rodi, radu miši lovi*. Der Apfel fällt nicht weit vom Baume. Wie die Mutter, also die Tochter. (= PR, MURKO, KR, K, KŠ brez *rado*, SSKJ 'otroci so navadno taki kot starši' (*roditi*)). Spmembe v času so oblikovne in motivne z živalskim prisposodbljanjem (mačka kot mati), podobnost pa je izražena z enakim dejanjem mladičev (loviti miši).

3.2.3 Variantnost

Variantnost se kaže na ravni izražene vsebine: G *Vse mačke so ponoči černe* (Nicht alles, was schwarz ist, ist schlecht) 'ni vse slabo, kar tako zgleda, videz vara'; Z 312. *Ponozhi vsaka krava mavra*, ME ima obe različici, tako tudi K (75, *Po noči je [...]* (54)) in PL, KŠ *mačke* zamenja s *krave* [...], v drugem pa dvojnično izrazi barvo: *črna* (ali: *mavra*) (147), SSKJ navaja pregovor z *mavra* in razlago 'črna'. Dvopomenskost izraza *podrk* 'ples – veselje, beg' ob (ne)navzočnosti neprijetne entitete (MURŠ, KR *Kader mačka pride, imajo miši poderk* nasproti PL *Kadar ni mačke doma, imajo miši poderk* (iz Novic po izpisu iz Janežičeve slovnice (1863)) je ustvarila dva različna pregovora. Prostop brez nadzorstva je ubesedena na različne načine: MA: *Kadar ni mačke doma, su miši dobre volje; Kadar ni mačke pri hiši, gospodare miši*; z drugega stališča: *Miši veseli, ako mačke ni*. Kocbek (1887: 21) ima 4 variante ob časovnem odvisniku: *gospodarijo miši/imajo miši gosti/imajo miši ples/miši so dobre volje*. SSKJ ima sodobno različico z razlago: *kadar mačke ni doma, miši plešejo* 'kadar je kaka skupnost brez nadzorstva, njena disciplina popusti'.

4 Sklep

Naj za sklep parafraziram misel W. Miederja, ki meni, da nam nedvomno pregovori, ti stari dragulji rodovno preizkušenih modrosti, v vsakodnevem življenju in sporazumevanju pomagajo pri premagovanju zapletenih okoliščin sodobnega časa (Mieder 2000: 30).

Viri in literatura

- BABIČ, Saša, 2015: *Beseda ni konj: estetska struktura slovenskih folklornih obrazcev*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU.
- BOJC, Etbin, ²1980: *Pregovori in reki na Slovenskem*. Ljubljana: DZS.
- EISMANN, Wolfgang, 2013: Oswald Gutsman als »Phraseologe«. Nataša Jakop, Mateja Jemec Tomazin (ur.): *Frazeološka simfonija: sodobni pogledi na frazeologijo*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU.
- Fran = *Fran: slovarji Inštituta za slovenski jezik Frana Ramovša ZRC SAZU*. URL: www.fran.si. (vpogled: 10. 3. 2015).
- GRAFENAUER, Ivan, 1935: Gutsmanov besednjak in njegova zbirka pregovorov, rekov in prilik. *Časopis za zgodovino in narodopisje* 30. 1–29.
- JANEŽIČ, Anton, 1849: *Kurzer leichtfasslicher Unterricht in der Slovenischen Sprache*. URL: <http://www.dlib.si/details/URN:NBN:SI:DOC-IGE3YDQD>.
- JARNIK, Urban, 1814: *Sbér lépih ukov sa Šlovensko mladino: is Némškiga ino Latinskiga prestavljenih, is Štaro-Šlavenskiga ino Pemsškiga preravnanih, niktóterih pa novo slosheni*. Celovec: Per Joanesu Leonu, Shtamparju.
- JESENŠEK, Marko, 1999: Slovaropisje na Štajerskem do konca 19. stoletja. *Koropčev zbornik. Časopis za zgodovino in narodopisje* 70/1–2. 355–372.
- JESENŠEK, Marko, 2002: Slovensko gradivo v Apostlovm slovarju. Marko Jesenšek, Bernard Rajh, Zinka Zorko (ur.): *Med dialektologijo in zgodovino slovenskega jezika: ob življenjskem in strokovnem jubileju prof. dr. Martine Orožen*. Maribor: Slavistično društvo (Zora 18). 336–353.
- KIDRIČ, Francè, 1933: Mihelič, Janez (1750–1792). URL: <http://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi365368/#slovenski-biografski-leksikon> (vpogled: 11. 1. 2015).
- KOCBEK, Fran, 1887: *Pregovori, prilike in reki*. Ljubljana: A. Trstenjak.
- KOCBEK, Fran, ŠAŠELJ, Ivan, 1934: *Slovenski pregovori, reki in prilike*. Celje: Družba Sv. Mohorja.
- KRETZENBACHER, Leopold, MATIČETOV, Vida (prev.), 1952: Slovenski pregovori v starih štajerskih rokopisih. *Slovenski etnograf* 5. 160–168. URL: <http://www.dlib.si/details/URN:NBN:SI:DOC-UVTTOE99>.
- KRŽIŠNIK, Erika, 1997: Gutsmanovo razumevanje stalnih besednih zvez. Breda Pogorelec (ur.): *Jezikoslovne in literarnovedne raziskave: zbornik referatov 6. srečanja slavistov, Celovec, Ljubljana, 1989*. Ljubljana: Filozofska fakulteta. 27–37.
- KRŽIŠNIK, Erika, 1999: Frazeologija v Murkovem slovarju. Marko Jesenšek (ur.): *Murkov zbornik*. Maribor: Slavistično društvo Maribor (Zora 9). 312–347.
- MAJAR, Matija, 1848: *Pravila kako izobraževati ilirsko narečje i u obče slavenski jezik*. Ljubljana: J. Blaznik.
- METELKO, Franc Serafin, 1825: *Lehrgebäude der slowenischen Sprache im Königreiche Illyrien und in den benachbarten Provinzen*. URL: <http://www.dlib.si>.
- METERC, Matej, 2014: *Primerjava paremiologije v slovenskem in slovaškem jeziku na osnovi paremiološkega optimuma*. Doktorska disertacija. Ljubljana: Filozofska fakulteta.

- MIEDER, Wolfgang, 2000: *Strategies of Wisdom*. Hohengehren: Schneider Verlag.
- MIEDER, Wolfgang, 2006: »Andere Zeiten, andere Lehren«. *Sprichwörter zwischen Tradition und Innovation*. Hohengehren: Schneider Verlag.
- MURŠEC, Jožef, 1847: *Kratka slovenska slovnica za prvence*. Gradec: Lajkamovi nasledniki.
- PAVLICA, Josip, 1960: *Frazeološki slovar v petih jezikih*. Ljubljana: DZS.
- PEČNIK, Karel, 1890: *Praktisches Lehrbuch der Slovenischen Sprache für den Selbstunterricht /.../*. Wien, Pest, Leipzig: A. Hartleben.
- PODSEDENŠEK, Mirjam, 1981: *Sintaktična vloga pregovorov v delu Antona Martina Slomška »Blaže in Nežica v nedeljski šoli«*. Diplomaska naloga. Ljubljana: Filozofska fakulteta.
- POHLIN, Marko, 2003: *Kraynska grammatika, Bibliotheca Carnioliae*. Znanstvenokritična izdaja. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU.
- PRIMIC, Janez Nepomuk, 1813: *Némshko-slovénske branja*. URL: <http://www.dlib.si/URN=URN:NBN:SI:DOC-0CAW5NBY>
- SCHULZE, Carl, 1987: *Die biblischen Sprichwörter der Deutschen Sprache*. Bern, Frankfurt am Main, New York, Paris: Peter Lang.
- SSKJ = *Slovar slovenskega knjižnega jezika*. 1970–91. Ljubljana: DZS.
- STANONIK, Marija, 1977: »Viljem Urbas«. *Slovenski etnograf* 30. 27–36. URL: <http://www.dlib.si/details/URN:NBN:SI:doc-41FX2JYO> (vpogled: 24. 5. 2015).
- STANONIK, Marija, 2009: *Zgodovina slovenske slovstvene folklore: od srednjega veka do sodobnosti*. Ljubljana: Slovenska matica.
- SUHADOLNIK, Stane: Zupan, Jakob (1785–1852). *Slovenska biografija*. URL: <http://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi880078/#slovenski-biografski-leksikon> (vpogled: 13. 3. 2015).
- Sveto pismo*. URL: www.biblija.net (vpogled: 15. 3. 2015).
- URBAS, Viljem, 1869: O pregovorih in prilikah, seosebno slovenskih. *Jhb. der K.K. Ober-Realschule in Goerz*. 2–33. V: *Novice gospodarske, obrtniške in narodne* (»Narodne stvari«): 29. sept. 1869, 313–4 ; 6. okt. 1869, 320–1; 13. okt. 1869, 329; 29. dec. 1869, 430–1; 5. jan. 1870, 4; 12. jan. 1870, 12–3; 19. jan. 1870, 21; 26. jan. 1870, 27–8 ; 16. febr. 1870, 57–8 ; 23. febr. 1870, 64; 2. mar. 1870, 71–2 ; 9. mar. 1870, 79–80. URL: <http://www.dlib.si/details/URN:NBN:SI:DOC-P5EKGIUW/> (vpogled: 6. 4. 2015).
- URBAS, Viljem, 1870: *Die Slovenen*. Ethnographische Skizze. 1–63. URL: <http://www.dlib.si/details/URN:NBN:SI:DOC-DGOZCQ3H/> (vpogled: 6. 4. 2015).
- ZUPAN, Jakob, 1832: *500 slovenskih pregovorov*. Rokopis v Narodnem muzeju v Ljubljani (K 5566). 1–7.